אחרית דבר

תמי צרפתי

עבד אלרחמן אלג׳ברתי (1753–1825)[1] היה בן 45 כאשר הכוחות הצרפתיים, בפיקודו של הגנרל נפוליאון בונפארט (1769–1821) נחתו במצרים העוסמאנית באחד ביולי 1798.[2] אלג׳ברתי הגיב על האירוע אותו תיאר כמטלטל בו "היום שבו התערערו חוקי בראשית" וחיווה את דעתו על דרכי התגובה אליו בדרך שאליה הוכשר: כתיבת תיעוד כרונולוגי של האירועים. שלושה חיבורים שלו תיעדו את שנות הכיבוש הצרפתי במצרים: החיבור הראשון, **תאְרִיח׳ מֻדַּת אלפַרַנְסִיס בְּמִצְר** (ההיסטוריה של תקופת הצרפתים במצרים), התמקד בשבעת החודשים הראשונים של הכיבוש, והעתקים של כתב היד שלו הסתובבו בקהיר כבר בחלק הראשון של 1799, כשקהיר עדיין הייתה בידי הצרפתים. החיבור השני, **מַזְהַר אלתַקְדִיס בְּזַואל דַוְלַת אלפַרַנְסִיס** (ביטוי של קדושה עם קץ השלטון הצרפתי), נכתב בסוף שנת 1801, הסתמך בחלקו על החיבור הראשון ויועד לנציג הסולטאן העוסמאני, הווזיר הגדול יוסף פאשא שישב בקהיר עם נסיגת הצרפתים. החיבור השלישי, שהוא היצירה ההיסטורית הגדולה של אלג׳ברתי, **עַג׳אאִ׳ב אלאַתַ׳אר פִּי אלתַראגִ׳ם ואלאַחְ׳בַאר** (החיבורים המופלאים של ביוגרפיות

1 רישום דמותו של אלג׳ברתי נמצא בתמונה 18 (עמ׳ 560), וצילום מתוך הכרוניקה ההיסטורית של אלג׳ברתי נמצא בתמונה 19 (עמ׳ 562–563).

2 היות שהטקסט המקורי נכתב בערבית, שימרנו בתרגום של אלג׳ברתי את התעתיק מערבית, והשארנו את הכתיב של המילה عثماني כ"עות׳מאני". עם זאת, בכל הערת שוליים מדעית, כמו גם באחרית הדבר, כלומר בכל מה שנכתב על הטקסט של אלג׳ברתי, אימצנו את התעתיק מהשפה התורכית־עוסמאנית, כלומר "עוסמאני".

וכרוניקות־אירועים), הקיף את ההיסטוריה של מצרים בשנים 1821–1688, והחלק השלישי שלו, שעסק בשנות הכיבוש הצרפתי, הסתמך על שתי העבודות הקודמות ונתן להן עיבוד מחודש והדגשים שונים. העבודה הגדולה הושלמה רובה ככולה בשנים 1805–1806, אך אלג׳ברתי המשיך בכתיבה עד ספטמבר 1821. בשנה זו אילץ אותו כנראה מצבו הפיזי, ואולי גם הנפשי, לחדול.

התרגום לעברית המובא כאן, פרי עטו של עמנואל קופלביץ, לחלק השלישי ביצירה הגדולה, מבוסס על המהדורה שהודפסה בבית הדפוס בבולאק בשנת 1879. חלק זה – תיאור שנות הכיבוש הצרפתי של מצרים – מתחיל באמצע חודש מֻחַרַם 1213 (סוף יוני 1798), ימים ספורים לפני נחיתת הכוחות הצרפתיים באלכסנדריה, ונפתח בפרוזה מחורזת (סג׳ע) המתארת את האסונות חסרי התקדים שפקדו את מצרים עם הכיבוש. הוא מסתיים בסוף חודש רביעי אלת׳אני (8.9.1801), ביריות התותחים שציינו את מסירת אלכסנדריה ואת עזיבת אחרוני החיילים הצרפתים.

כחודשיים לאחר מכן, בסוף חודש ג׳ומאדא אלאולא 1216 (אוקטובר 1802), כאשר מאבקים על השליטה במצרים הובילו לכאוס ובעקבותיו לאלימות ולחוסר ביטחון קיומי, כתב אלג׳ברתי: ״רבים מהאנשים, בעיקר הפלאחים, החלו להתגעגע לזמן שבו שלטו הצרפתים.״ במרחב הזה, בין תיאור האירועים כאסונות חסרי תקדים ובין תיאור געגוע לשלטון הצרפתים, נעים תיאוריו של אלג׳ברתי ופרשנותו את האירועים שעברו על מצרים ועל תושביה בשנים אלה.

עבד אלרחמן אלג׳ברתי: מעט פרטים ביוגרפיים

עבד אלרחמן אלג׳ברתי נולד בקהיר למשפחת מלומדים ידועה, שמקורה במחוז אלג׳ברת שבקרן אפריקה (כיום, ג׳יבוטי). אבות אבותיו התיישבו בקהיר בתחילת המאה ה־16, ונציגי המשפחה עמדו בראש קבוצת התלמידים (ריוואק) ממחוז ג׳ברת באלאזהר. תפקיד שיח׳

הריוואק עבר בירושה בתוך המשפחה. כמו רבים מבני האזור שממנו באה המשפחה, השתייכו בניה לאסכולת ההלכה החנפית של האסלאם, אסכולה שהייתה מזוהה עם האליטה האימפריאלית העוסמאנית.[3] אביו של ההיסטוריון, השיח' חסן אלג'ברתי (1687–1774), שעליו אנחנו יודעים בעיקר מהביוגרפיה שכתב עליו בנו בסוף השנה ההיג'רית 1188,[4] היה מלומד אסלאמי בעל שם, ולו קשרים נרחבים עם אנשי דת ומלומדים בעולם האסלאמי בכלל, ובעולם העוסמאני בפרט. השכלתו ותחומי התעניינותו חרגו מתחומי הידע הדתי וכללו גם מדעים מדויקים, אסטרולוגיה ופילוסופיה, ידע של פרסית ותורכית ומומחיות בתחומי מלאכה שונים. חסן אלג'ברתי היה גם בקיא ובעל השפעה בענייני היום. כאיש עסקים מצליח בעל קשרים וקרובי משפחה מבין הסוחרים, בעלי האוניות והבֵּיים הממלוכים, הוא נהנה מהערכה ומהשפעה אצל ראשי הסיעות הממלוכיות היריבות במצרים, אך גם אצל הפקידות הגבוהה באיסטנבול. עלי בֵּיי אלכביר, כך כתב אלג'ברתי, אף ביקש את עזרתו ותיווכו אצל הסולטאן.

כבן היחיד מבין 40 בניו של חסן אלג'ברתי שהגיע לבגרות, ירש ההיסטוריון עבד אלרחמן אלג'ברתי את הונו העצום של אביו, ונראה שגם כמה מקשריו הנרחבים במצרים. הוא ירש גם את מסירותו של אביו ללמידה, את סלידתו מראוותנות, את התעניינותו בענייני היום ואת פתיחותו לתחומי ידע שמעבר לידע האסלאמי. ככל הידוע, לא

3 לקריאה נוספת על אלג'ברתי, ראו:
David Ayalon, "The Historian al-Jabarti and his Background", *Bulletin of the School of Oriental and African Studies* 23, No 2 (1960), pp. 217–249; Shmuel Moreh, *The Egyptian Historian 'Abd al-Rahman al-Jabarti: His Life, Works, Autographs, Manuscripts and the Historical Sources of 'Aja'ib al-Athar* (Oxford: Oxford University Press, 2014), pp. 1–55.

4 הביוגרפיה מופיעה בכרך הראשון של עַג'אא'ב אלאַתַ'אר פִּי אלתַּראג'ם ואלאַחְ'באר.

נשא עבד אלרחמן אלג׳ברתי בתפקיד רשמי של איש דת, ולא נראה שהיו לו תלמידים. אבל הוא שמר על קשרים קרובים עם אנשי אלאזהר, ואף בנה את ביתו בשכנות למסגד. הוא היה קשור למסדרים הצופיים השמרניים יותר, בעיקר הוופאיה שבראשו עמד השיח׳ שמס אלדין אבּוּ אלאנוואר אלסַּאדאת, שהיה לו כמעין מורה רוחני בתקופת הכיבוש הצרפתי. במעגל שסביב השיח׳ אלסַּאדאת הוא התיידד עם השיח׳ חסן אלעטאר (אחר כך שיח׳ אלאזהר) ועם אסמאעיל אלח׳שאב. זה האחרון שימש מזכיר ורשם של הדיוואן הצרפתי, ונראה שאלג׳ברתי נעזר ברישומיו כשכתב על ישיבות המועצה בתקופת הצרפתים. אלג׳ברתי השתתף כנראה במג׳לס – מעין מקבילה מקומית לסלונים הצרפתיים של המאה ה־18 – שבהם התכנסו משכילים מקומיים ודנו בסוגיות דתיות ואינטלקטואליות של השעה.

בתקופת הכיבוש הצרפתי ביקר אלג׳ברתי בספריות, במעבדות ובמכון המחקר שהצרפתים הקימו בבתי הבַּיים הממלוכים שנמלטו מקהיר. הוא השתתף בדיוואן שהגנרל מנו הקים בשנה האחרונה לכיבוש.

אחרי 1805, עם התבססות שלטון מהמת עלי פאשא במצרים, פרש אלג׳ברתי מפעילות ציבורית וכתב את הכרוניקה שלו המתעדת את ההיסטוריה של מצרים משנת 1668. נראה ששני הכרכים הראשונים של הכרוניקה התבססו במידה רבה על ביוגרפיות שאסף מורו לשעבר, המלומד ההודי מֻרְתַּדָא אלזַּבידי שישב בקהיר. ביוגרפיות אלה, של אנשי דת בכירים ודמויות פוליטיות בולטות שפעלו במאה ה־12 ההיג׳רית (מ־1669), היו אמורות להיות חלק מעבודה ביוגרפית גדולה שיזם המופתי של דמשק, מֻחַמַּד ח׳ליל אלמוראדי, בשיתוף אלזַּבידי. זה האחרון גייס את תלמידו אלג׳ברתי לכתיבה, ונראה כי אחרי ששני המלומדים נספו במגפת הדבר הגדולה של שנת 1791, נותרו הביוגרפיות של אלזַּבידי בידי אלג׳ברתי, והן היו חלק חשוב משני הכרכים הראשונים של העג׳אא׳ב.

דוד איילון כתב שלעומת ההיסטוריונים של מצרים העוסמאנית היה אלג׳ברתי ״ענק בין גמדים״, והוסיף שגם ללא השוואה לרמה הירודה של הכתיבה ההיסטורית במצרים העוסמאנית, יש לראות בו את גדול ההיסטוריונים של העולם האסלאמי והעולם הערבי המודרני.[5] איילון ראה בעבודתו המונומנטלית תופעה שזהרה בבדידותה. קביעה זו הופרכה על ידי ההיסטוריונית ג׳יין הת׳אוויי, שהראתה כי עבודתו של אלג׳ברתי הייתה חלק מגוף רחב בעל איכות מגוונת של כרוניקות שנכתבו על מצרים העוסמאנית. הת׳אוויי טענה שכמה מהעבודות האלה שימשו את אלג׳ברתי במידה רבה בכתיבת הכרונולוגיה של שני הכרכים הראשונים, לעתים הוא אף העתיק קטעים שלמים מהן, אם כי נמנע מלציין את מקורותיו אלה או שהזכיר אותם תוך המעטת ערכם.[6]

הכרוניקה של אלג׳ברתי

אלג׳ברתי כתב על פי מסורות הכרוניקה האסלאמית, המשלבת תיאור אירועים וביוגרפיות של אישים בולטים. על פי עדותו, רק משנת 1777–1776 החל לתעד את האירועים שהיה עד להם, ואת ידיעותיו על שנים מוקדמות יותר דלה מזיכרון עמום שלו או ששאב אותן משיחות עם אנשים מבוגרים שהיו עדים להתרחשויות ונראו לו עדים מהימנים. אלה, כתב, שימשו לו מקור יותר מאשר תיעוד כתוב

5 David Ayalon, “The Historian al-Jabarti and his Background” (1960), pp. 218–219

6 Jane Hathaway, *Al-Jabarti’s History of Egypt* (Princeton: Markus Wiener Publishers, 2009), “Introduction”, pp. XI–XXXIV

אחר. בשל כך עד השנים 1776–1777 הכרוניקה דלה לעתים.[7] ואכן, בשני הכרכים הראשונים של העג׳אא׳ב, החלק הביוגרפי גדול מזה הכרונולוגי. מהשנים שהחל לתעד, לדבריו, ניתן לראות את היחס בין ביוגרפיות לכרוניקות משתנה. החלק של העג׳אא׳ב שלפנינו הוא המפורט ביותר ככרוניקה, והתיאור בו מאורגן כמעט כיומן. האירועים מוצגים בפירוט מדי חודש, לעתים מדי יום, במשך שלוש שנות הכיבוש הצרפתי. בסוף כל שנה מופיעות ביוגרפיות של הדמויות הבולטות שמתו באותה שנה, ופעמים רבות ביוגרפיות אלה מוסיפות לתיעוד ההיסטורי שכבר נכתב בכרוניקה.

לז׳אנר הכתיבה הכרוניקאית היו כללים מוגדרים: הצגת אירועים ועובדות, קטנים כגדולים, העוסקים בהיבטים שונים של המציאות ומוארים על ידי הכותב המסדרם בסדר כרונולוגי. הקוראים, שאליהם יועדו הכרוניקות, ידעו כיצד לקרוא בהן. הקורא לא ציפה שהכותב ינתח את הגורמים לאירועים או יביא את מסקנותיו ותובנותיו בפניו. הכתיבה ההיסטורית הנרטיבית־פרשנית שהייתה נהוגה באירופה במאה ה־19 הייתה בוודאי נתפסת כעלבון לקורא המשכיל שאליו יועדה הכתיבה במצרים בתקופה זו. פעולת הקריאה, נתינת משמעות לטקסט, היכולת לבנות את תמונת העבר ולהסיק ממנה תובנות ומסקנות – כל אלה היו תובעניות כלפי הקורא, אך גם מהנות ומספקות.[8] מובן שגם בז׳אנר זה הבחירות של הכותב אילו אירועים לכלול, ופעמים רבות באיזה סדר להציג אותם, הובילו את הקורא למסקנות מסוימות שאליהן כיוון

7 David Ayalon, "The Historian al-Jabarti and his Background" (1960), p. 223

8 Lars Bjørneboe, *In Search of the True Political Position of the 'Ulama: An Analysis of the Aims and Perspectives of the Chronicles of Abd al-Rahman al-Jabarti* (1753–1825), (Aarhus, (Aarhus University Press, 2007

הכותב, אבל נדיר שאלה נוסחו במפורש.

בכתיבת ההיסטוריה של הכיבוש הצרפתי עשה אלג׳ברתי שימוש מושכל בז׳אנר. גם כשכתב שנים לאחר האירועים, שמר בכתיבתו על הסדר שבו התגלו לו בזמן התרחשותם. הסידור הכרונולוגי אפשר לו להציג תרמיות, תעמולה, פער בין דיבורים למעשים, בין החלטות מוצהרות ובין מציאות, ולהעביר את תחושת חוסר הביטחון האישי והכלכלי שהכיבוש הצרפתי הביא עמו.[9] הוא גם הצליח להגחיך כמה מפעולות הכובש ולהדגיש את הפערים בין ההשקעה העצומה שלו לזמניות נוכחותו במצרים. אף שחלק גדול ממקורותיו של אלג׳ברתי לתיאור תקופה זו הם מסמכים של הכובש הצרפתי, ומרבית דיווחיו הם על מעשיו, נקודת המבט שלו איננה צרפתית, אלא מקומית; נקודת מבט של חברה שהובסה ונכבשה ושל סופר המנסה להבין את הסיבות לתבוסה, את האחראים לה, את האתגרים שהכיבוש הציב ואת האופן שבו הקבוצה החברתית שאליה השתייך - העֻלַמַאא׳ - ניסתה להתמודד עם אתגרים אלה.

גרסאות ותרגומים של כתב היד עַג׳אא׳ב אלאַתַ׳אר

נראה שאלג׳ברתי העסיק מעתיקים לכתב היד שלו כבר ב־1805–1806, לאחר שסיים את שלושת החלקים הראשונים של היצירה. אחרי מותו ב־1825 נוספו על כתבי היד הקיימים עוד רבים, שכללו גם את המשך עבודתו בשנים 1805–1821 (החלק הרביעי של היצירה). הממשלות של מהמת עלי פאשא ויורשיו ניסו למנוע את ההפצה של כתב היד, שידעו כי הכיל ביקורת על שלטונו של מהמת עלי. ב־1879–1880, רק אחרי הדחת החדיו (Hidiv) אסמאעיל בלחץ הבריטים, הודפסה היצירה, והחלק השלישי שלה המתאר את שנות הכיבוש הצרפתי, הודפס ראשון.

9 אחת הדוגמאות, אם כי לא היחידה, היא בהצגת המכתבים שהדיוואן קיבל מגנרל מנו בחודשים האחרונים.

ב־1994 יצא תרגום לאנגלית של מהדורת בולאק, פרי עבודתה של קבוצת חוקרים בין-לאומית של מצרים העוסמאנית, בעריכת תומאס פיליפ ומשה פרלמן.[10] תרגום זה זכה לשבחים מפי חוקרי התקופה ונחשב אמין יותר מהתרגום לצרפתית שיצא לפניו.

פרופסור שמואל מורה, שחקר ביסודיות את כתבי היד השונים של עבודות אלג׳ברתי, ואף היה מהראשונים לתרגם את עבודתו הראשונה על תקופת הכיבוש הצרפתי, טען כי מהדורת בולאק היא מקור בעייתי.[11] עורך המהדורה, טען מורה, הסתמך על כמה כתבי יד שיצאו לאור אחרי מותו של ההיסטוריון ולא אושרו על ידיו. העורכים המאוחרים, הוסיף, לקחו לעצמם חירות לתקן ולעדכן מושגים שבהם השתמש אלג׳ברתי, ולתקן לפעמים את סגנונו. העורך של מהדורת בולאק הסתמך על כתבי יד אלה, ואף הוסיף להם את תיקוניו. לדעת מורה, כתב היד הנמצא באוניברסיטת קיימברידג׳ הוא זה שההיסטוריון אישר, ובחתימתו. לכן, ביסס מורה את תרגומו לאנגלית של עבודתו של אלג׳ברתי על כתב יד זה.[12]

החוקר לארס ביורנביי חלק מעט על דעתו של מורה. בעבודתו, שהתמקדה בתיקונים ובשינויים בכתב היד של **תאֵרִיחְ׳ מֶדַת אלפַרַנְסִיס בִּמְצָר**, טען שהשינויים והמשך התיקונים של כתבי היד

10 Thomas Philipp and Moshe Perlman (eds.) ʼAbd al-Rahman al-Jabartiʼs History of Egypt (Stuttgart: Franz Steiner, 1994)

11 Shmuel Moreh, *The Egyptian Historian Abd al-Rahman al-Jabarti* (2014), pp. 152–159

12 Abd al-Rahman B. Hasan al-Jabarti al-Zayla al-Hanafi, The *Marvelous Chronicles: Biographies and Events* Edited by Shmuel Moreh (Jerusalem: The Hebrew University of Jerusalem, "The (Max Schloessinger Memorial Series", 2013

מעידים על הדינמיות בעמדותיו של אלג׳ברתי ועל רצונו לשנות הדגשים בוויכוח המתפתח בקרב קבוצת העֻלַמַאא׳. הוא אף סבר, אם כי, כפי שהודה, לא על סמך חקירה יסודית מספיק של כתבי היד של העג׳אא׳ב, הוא סבר כי מהדורת בולאק התבססה על כתב יד (או כתבי יד) שייצגו לפחות שני שלבים נוספים בעבודתו של אלג׳ברתי אחרי כתב היד הנמצא בקיימברידג׳, שמורה גרס כי הוא משקף את עמדת ההיסטוריון ומאושר על ידיו.[13]

הסיבות לפלישה הצרפתית

הוויכוח באשר לסיבות לפלישה הצרפתית התנהל בספרים שנכתבו מאז הפלישה ומוסיף להתנהל במחקר האקדמי עד ימינו אלה.[14] יחסי המשיכה־דחייה, שהיסטוריונים רבים ניהלו עם דמותו של נפוליאון בונפארט, השפיעו גם הם על המחקר של הפלישה הצרפתית והביאו היסטוריונים אחדים להתמקד בהסברים על אישיותו של המפקד העליון הצרפתי ולייחס לאישיותו את הגורם לפלישה. משיכתו למזרח, חלומותיו ושאיפותיו להיות אלכסנדר מוקדון או יוליוס קיסר של העת החדשה, עדויות על רשימות הקריאה שלו, שכללו גם קריאה על מצרים בימי נעוריו, או מפגשים מוקדמים עם אנשים כוולניי שביקר במצרים,[15] נידונו על ידי חוקרים, והם השליכו על 1798 את המעמד שנפוליאון יגיע אליו ואת העוצמה הפוליטית שהוא עתיד לצבור כשיעלה לשלטון בצרפת.

---

13 Lars Bjørneboe, *In Search of the True Political Position of the 'Ulama* (2007), p. 236

14 התייחסות וסיכום של כמה מהעמדות ניתן לקרוא כאן:
Darrell Dykstra, "The French Occupation of Egypt, 1798-1801", in M.W. Daly (ed.), *The Cambridge History of Egypt*, Vol. 2 (Cambridge: Cambridge University Press, 1998), pp. 113-138

15 אחת הדוגמאות הבולטות לגישה זו היא ספרו המשפיע של אדוארד סעיד **אוריינטליזם**.

אחרים טענו שהיו בדירקטוריון – ממשלה של חמישה קונסולים ששלטה בצרפת אחרי נפילת רובספייר – שחששו מהפופולריות הגוברת של הגנרל בונפארט אחרי ניצחונותיו באיטליה ורצו להרחיקו ממוקדי כוח פוליטיים בבירה הצרפתית. אבל נראה שיש לחפש את מקורות ההחלטה לפלוש למצרים בשילוב של גורמים שאינם נפוליאון בונפארט בלבד.

עוד לפני המהפכה התנהל ויכוח בצמרת הפוליטית הצרפתית בשאלת היחס לאימפריה העוסמאנית ולפרובינציות שלה. צרפת, שהייתה שותפת הסחר האירופאית הדומיננטית בנמלי הלבנט לאורך המאה ה־18, ראתה בדאגה את היחלשות המרכז העוסמאני הן ביחסי החוץ שלו (בעיקר עם רוסיה ובריטניה) והן ביכולתו לכפות על בעלי כוח מקומיים את ההסכמות שאליהן הגיע עם צרפת ושהקנו לסוחריה יתרונות על פני מתחריהם. הלובי של סוחרי מרסיי והשר הממונה על הסחר בנמלי הלבנט בשנות ה־70 וה־80 של המאה ה־18 תמכו בפלישה למצרים, ואילו שר החוץ הצרפתי דגל במדיניות שנתפסה שמרנית יותר, משום שחשבה כי יש לקיים את הסחר עם הלבנט ולשמר את המעמד ההגמוני של צרפת בו על ידי פעילות דיפלומטית ומשא ומתן עם הסולטאן, תוך שמירה על שלמות האימפריה העוסמאנית. המהפכה הצרפתית ב־1789 והמהפכה בקולוניה הצרפתית בסנט דומינג (האיטי) ב־1791 העמידו את הסחר של צרפת עם מושבותיה בקריביים בפני קשיים חדשים ושינו יעדים ובריתות אסטרטגיים. הצורך למצוא תחליף לייבוא הסוכר והקפה ממושבות אלה, שהיו מבוססות על עבדות, הביא לחיפוש מקום להקים בו קולוניה קרוב יותר לבית, והיה לגורם שהכריע את הויכוח המתמשך בצמרת הפוליטית הצרפתית. גם הסוחרים הצרפתים במצרים, שאיבדו חלק גדול מהכנסתם במאבקים בין הבֵּיים הממלוכים למרכז העוסמאני, תרמו את קולם לתומכים בפלישה.

וכך במרס 1798 החליט הדירקטוריון לשלוח כ־40 ספינות ובהן

כוח צבאי צרפתי של כ־30 אלף חיילים וכ־500 אזרחים בפיקודו של אחד הגנרלים הפופולריים ביותר של צרפת כדי לכבוש את מצרים, לסקור אותה ולהעריך אם היא תוכל לענות על צורכי צרפת בתור מושבת סחר שתחליף בתוצרתה את הקולוניות הצרפתיות בקריביים מבלי להזדקק לעבודת עבדים. היתרונות של כיבוש כזה והאיום שהוא עתיד ליצור על בריטניה ועל האינטרסים שלה בהודו היו סיבה נוספת לקיום מושבה צרפתית נאורה וקבועה במצרים.

מצרים העוסמאנית[16]

מצרים, שאליה הגיעו הכוחות הצרפתיים ביולי 1798, הייתה פרובינציה של האימפריה העוסמאנית מ־1517, שנה בה הביס הסולטאן העוסמאני סלים הראשון את הסולטאנות הממלוכית. תבוסה זו הפכה את א־שאם [סוריה], מצרים, מכה ומדינה לטריטוריות עוסמאניות ובנתה את דימוי הסולטאן כאפוטרופוס של הערים הקדושות. דימוי זה היה למרכיב חשוב ביצירת לגיטימציה לשלטונו.

מושל מצרים בדרגת פאשא נשלח למצרים מאיסטנבול לתקופת זמן מוגבלת, והוא שלט בה באמצעות פמליה שהביא מהבירה האימפריאלית ובעזרת שבע חטיבות של חיל מצב עוסמאני (אוג׳אקים). מפקד החטיבה (אגא) נשלח בדרך כלל מהמרכז, וסגנו, הכתח׳ודא, היה מקומי. הסנג׳ק בֶּיים (מושלי מחוזות) במצרים באו רובם מקרב

16 הספרות המחקרית על מצרים העוסמאנית רחבה. בכתיבת חלק זה הסתמכתי בעיקר על: André Raymond, *Egyptiens et Français au Caire* 1798–1801) Le Caire: Institut Français d'Archéologie Orientale, 1998); Jane Hathaway, *Al-Jabarti's History of Egypt* (2009), "Introduction", pp. XI-XXXIV; Daniel Crecelius, "Egypt in the eighteenth century", in M. Daly (ed.), *The Cambridge History of Egypt*) Cambridge: Cambridge University Press,1998). אהוד טולידאנו: **מצרים בפתח העידן המודרני: פרשנות מחודשת** (תל אביב: הוצאת משרד הביטחון, סדרת האוניברסיטה המשודרת, 1996).

הפקידות המנהלית הממלוכית, שהצטרפה למנהל העוסמאני אחרי התבוסה. הבכירים שבהם שימשו מושלי מחוז (כַּאשֵׁף). הם גם נשאו משרות של מפקד שיירת העלייה לרגל (אמיר אלחאג׳), של האחראי להבאת המס השנתי לאיסטנבול (אמיר אלח׳אזנה), האחראי לכספים במחוזות (הדפתרדאר) וממלא מקום מושל קהיר (קאימקאם). המשותף לכל נושאי התפקידים הבכירים, אלה שנשלחו מאיסטנבול ואלה שלא, שכולם מונו בהסכמת הסולטאן. כלכלת מצרים השתלבה באימפריה, והפרובינציה הייתה לאחד המרכזים שדרכם עבר הסחר הפנים־עוסמאני.

מן המאה ה־17 ואילך הייתה שיטת האִלתזאם (חוות מס) שיטת גביית המס הרווחת ברחבי האימפריה. הזכות לגבות מס נרכשה במכירה פומבית מהמרכז האימפריאלי. בסוף המאה נכנס מושג ה״מאלכאנה״, אִלְתזַאם לכל החיים הניתן גם להורשה, והדבר חיזק את קשריהן המקומיים של האליטות בפרובינציות העוסמאניות ואפשר להן לצבור ולהוריש אחזקות מניבות. במקור היה המלתזם (חוכר המס) בשטחים החקלאיים אחראי לא רק לגביית המס, אלא גם לתחזוקת אמצעי ההשקיה, לאספקת הזרעים ועוד. אבל עם היחלשות המרכז במאה ה־18 אבדה היכולת שלו לדאוג לקיום קשר זה בין השקעה באדמות חקלאיות למס שנגבה מהן, וכך הפכו בהדרגה האדמות והפלאחים שעיבדו אותן למקור כספי לבעלי הכוח.

במהלך המאות ה־17 וה־18 ניתן לראות התגברות של תהליכי האינטגרציה ואת יצירתה של אליטה עוסמאנו־מצרית. אנשי חילות המצב כבר לא הגיעו מהמרכז, תפקידם היה צבאי פחות ושיטורי יותר, ואנשי הגדודים השתלבו בכלכלה המקומית על פי המקום שבו הוצבו. בה־בעת החלו מקומיים להשתלב בחילות המצב.

האליטה המצרית – הבֵּיים, מפקדי הגדודים, הסוחרים הגדולים ואנשי הדת הבכירים – ניסתה לשמר את כוחה הפוליטי, את השפעתה ואת עוצמתה בדרך דומה – להיות חלק מ״בית״, מעין תלכיד הבנוי

על קשרים משפחתיים, קשרי חסות וחברות שהתארגנו סביב אב מייסד.[17] כדי להגדיל את כוחם, היו ראשי הבתים מגייסים "ממלוכים" (במקור, עבד שנקנה בגיל צעיר מחוץ למצרים וגויס ל"בית"), אבל גם אנשים חופשיים מקומיים וחיילים שכירים ומאמצע המאה ה־17 כבר קשה להבדיל בין הקבוצות של האליטה על פי מוצאן. גם הקצונה הצבאית וגם הבֵּיים נקטו דרכי גיוס דומות. רשתות נטוו על פני תפקידים ומוסדות אדמיניסטרטיביים שונים, בריתות נכרתו והמאבק על העוצמה, השפעה והכנסות היה מאבק בין בתים שונים והאישיות שסביבה התארגנו. באמצע המאה ה־18 עלה בית קאזדאגלי והיה לבית הדומיננטי במצרים. בית קאזדאגלי נבנה תחילה סביב הכתח'ודא (המשנה למפקד הגדוד, שהיה אגא) של אחד מגדודי הצבא, אבל עם הזמן נהייתה הקבוצה הדומיננטית בתוכו לקבוצת בֵּיים ממלוכים.

השינויים במאזן הכוחות בין המרכז לפרובינציות לא היוו בעיה לאיסטנבול. השלטון המרכזי לא התערב בנעשה במצרים כל עוד קיימה הפרובינציה את מחויבויותיה: שליחת תבואה ומס שנתי לאיסטנבול, וקיום הסמלים הדתיים על ידי קיום החאג' (עלייה לרגל) ודאגה לאספקת תבואה לערים הקדושות. משרת המושל העוסמאני הפכה למשרה סמלית שאוישה בעיקר בבירוקרטים או במקורבים שהמרכז רצה לתגמל.

המרכז התערב רק כשאליטות מקומיות נעשו חזקות מדי והחלו לנהל מדיניות חוץ עצמאית, או לחלופין כשהיו חלשות מכדי לקיים את מחויבויותיהן. ההתערבות הייתה בדרך כלל באמצעות תמיכה בקבוצות

17 במקרה של העַלַמַאא' הבכירים אין מדובר בכוח צבאי אלא כלכלי ופוליטי, שנוצר באמצעות צבירת נכסים והכנסות מתפקידים ומקשרי נישואים עם קבוצות אחרות באליטה. חברות במסדרים צופיים גם היא הניבה יוקרה, השפעה וקשרים בעולם העוסמאני. מעגלי תלמידים, כתיבה ובקיאות בתחומים שונים היו גם הם מקור לכוח ולהשפעה.

יריבות. כשעלי בֶּיי אלכביר נראה כמי שצבר כוח רב מדי, נשלח מֻחַמַּד אבּוּ אלדַּ׳הַב, ממלוכ שלו לשעבר, לפעול נגדו. באופן יוצא דופן ונחרץ יותר הגיב הסולטאן כשיורשיו של זה מֻחַמַּד בֶּיי אבּוּ אלדַּ׳הַב, מוראד בֶּיי ואיברהים בֶּיי, לא שלחו את המס השנתי לאיסטנבול ולא מימנו את החאג׳ והחיטה לחיג׳אז, וחמור מכך, כשנראה שהם מקיימים מגעים לשם יצירת ברית עם קתרינה הגדולה, שליטת רוסיה ב־1786: אז נשלח כוח ימי עוסמאני בפיקודו של חסן פאשא קפודאן (מקביל לאדמירל). הכוח נחת באלכסנדריה בעשרה ביולי, ומפקדו הכריז כי בא לשחרר את המצרים מהעושק של איברהים ומוראד. התושבים הריעו בהתלהבות, ומוראד ואיברהים נאלצו לצאת עם כוחותיהם למצרים עילית, ומשם לראות את יריבם, אסמאעיל פאשא, ממונה למושל קהיר. הכוח העוסמאני עזב לפני שהכריע את מוראד ואיברהים, וכשאסמאעיל בֶּיי מת במגפת הדבר ב־1791, חזרו השניים לקהיר ונשארו הכוח השולט בה עד בוא הצרפתים.

העֻלַמַּא׳, אנשי הדת, נהנו מיוקרה כשומרי האסלאם ופרשניו. כאמור, הבולטים שבהם היו בעלי קשרים עם איסטנבול, עם הבֶּיים הממלוכים, הסוחרים, בעלי המלאכה ופשוטי העם. רבים מהם היו גם חוכרי מס והצליחו לצבור הון בדרך זו ודרך מוסד הווקף, ההקדש, שנהנה מפטור ממסים. הווקף אפשר את קיום המוסדות הדתיים ופעילותם, ושירותי רווחה מסוימים שלא היו תלויים ברצון בעלי השררה. העֻלַמַּא׳ הילכו על חבל דק בניסיונם לשמר את מעמדם העצמאי כמתווכים ואת האי־הזדהות עם קבוצה זו או אחרת בתקופות של מאבקי כוח פוליטיים. המרכז העוסמאני נתן לקבוצה חירות רבה להמשיך במסורות שלה. מלבד מינוי השופט הראשי מאיסטנבול (קאדַּי עסכר) והדגשה מסוימת של האסכולה החנפית, שהייתה האסכולה השלטת באיסטנבול, כיבדו העוסמאנים את הפלורליזם באלאזהר והשאירו את המשרות המרכזיות לעֻלַמַּא׳ המקומיים. כ־3,000 איש היו קשורים במסגד אלאזהר ובמרכז הלימודי, שבו רבים

מן הסטודנטים היו מאורגנים בקבוצות (ריוואק) על פי מקום מוצאם או האסכולה הדתית שאליה השתייכו. שיח׳ של ריוואק היה תפקיד בעל השפעה. היו ריוואקים שהיו ידועים ברדיקליות שלהם, כמו אלה של מצרים עילית (הסעידים) או זה של העיוורים. הסטודנטים באלאזהר היו תלויים בחלוקת מזון מכספי הווקף. מחסור בחלוקה היה מקור מתמיד למהומות בקהיר.

שתי משפחות של אשראף (צאצאי משפחת הנביא), משפחת אלבכרי ומשפחת אלסַאדאת, עמדו בראש המסדרים הצופיים הגדולים אלבכרייה ואלוופאיה בהתאמה. מקרבם מונה מי שהחזיק בתפקיד היוקרתי של נקיב אלאשראף (הממונה על רישום מי שהשתייך לשושלת הנביא). בשנים 1762–1754 היה התפקיד אצל משפחת אלסַאדאת, ומ־1762 עד 1793 אצל משפחת אלבכרי. בצעד יוצא דופן מינה מוראד בֵּיי את עֻמַר מְכַּרַם אפנדי אלאסיוטי, שלא היה עאלם או צופי, לתפקיד, והוא החזיק בו עד שהגיעו הצרפתים והעבירו את התפקיד לשיח׳ אלבכרי.

המסדרים הצופיים נהנו מעצמאות מהשלטון. קצתם היו מכובדים, ובסלונים שלהם התכנסו המשכילים, אנשי העֻלַמַאא׳, הסוחרים הגדולים והאליטה השלטונית. מסדרים אחרים היו עממיים יותר, והחגיגות והטקסים שקיימו נחשבו בעיני הֶעָלַמאא׳ מקומות של כפירה.

בין 1720–1760 ידעה מצרים צמיחה כלכלית, הן בחקלאות והן במסחר הפנים־עוסמאני ובמסחר עם אירופה. שנות ה־60 וה־70 היו שנות משבר כלכלי, שנבע מכניסת מוצרים אירופאיים שבהם לא יכלו בעלי המלאכה המקומיים להתחרות ומהשינוי במקור הקפה שאירופה צרכה. הקפה שהגיע מנמל מוח׳א בתימן ונסחר דרך מצרים איבד את מרכזיותו לטובת קפה שיובא מהקולוניות האירופאיות בקריביים. לגורמים אלה התלוו שנים של בצורות בשנות ה־80 ומגפות חוזרות ב־1785 ושוב

ב־1791–1792.[18] דווקא בשנים שקדמו לכניסת הצרפתים נראה שחלה רגיעה מסוימת. אמנם הבצורת נמשכה בשנות ה־90, אבל הרעב הוקל בזכות ייבוא תבואה מהבלקנים ותחזוקה נכונה של הסכרים ומעברי המים. המאבק הפוליטי בין הסיעות נחלש, הבֵּיים, גם הם נחלשו כלכלית, וניסיונם להגדיל את הכנסותיהם ולקצץ בהוצאותיהם נתקל בהתנגדות חריפה של העֲלַמַאא׳. בתיווכו של המושל העוסמאני ואחרי ששיח׳ אלאזהר רתם את הלומדים שם למרי, הושג הסכם שבו התחייבו מוראד ואיברהים להמשיך ולשלם את משכורות אנשי הדת, לשלוח תבואה לערי הקודש על חשבונם וממחסניהם, לבטל מסים ומכסים חדשים שהוטלו, ולא לאפשר לאנשיהם לתפוס קרקעות ורכוש באזורים הכפריים (שבהם היו גם כמה מאנשי העֲלַמַאא׳ חוכרי מסים). מוראד ואיברהים פנו למקור ההכנסה הנוסף שעמד לרשותם, העלאת מכסים לסוחרים בכלל, ולאלה האירופאים בפרט.

הכיבוש הצרפתי 1798–1801

סקירה מהירה וקצרה של ההתרחשויות בתקופת הכיבוש הצרפתי תקל מעט על הקורא להתמצא בשלל הפרטים ובסדר הצגתם בכרוניקה של אלג׳ברתי. כאמור, הצבא הצרפתי נחת באלכסנדריה באחד ביולי 1798 וצעד בדרך היבשה לקהיר. הכוחות הממלוכיים של מוראד ואיברהים הובסו ב־21 ביולי בקרב ליד אימבאבה, שבהיסטוריה של נפוליאון ייקרא "קרב הפירמידות", אף שאלה היו במרחק של כ־12 קילומטרים ממקום הקרב, אך ייתכן מאוד כי נראו באופק.

איברהים בֵּיי ואנשיו ברחו מזרחה, לעזה, ומוראד בֵּיי לדרום, למצרים עילית. הצרפתים התקדמו בדרך היבשה לעבר הדלתא ושלחו כוח צבאי לדרום כדי לכונן את שלטונם בפרובינציה המצרית כולה.

18 André Raymond, *Egyptiens et Français au Caire* 1798–1801(1998), chapter 1

באוגוסט, זמן קצר אחרי שכוח בריטי בפיקודו של האדמירל נלסון השמיד את רוב אוניות הצי הצרפתי באבוּ קיר (1.8.1798), נכנס בונפארט לקהיר, ושם הקים את המכון הצרפתי שבו התכנסו כמה קצינים בכירים וחלק מקרב האזרחים והמלומדים שגויסו לפלישה. בתוך זמן קצר פתח המכון בדיונים בהיבטים שונים של מצרים, על פי מתכונת הדיונים של המכון הצרפתי בפריז. הוקם גם בית דפוס ובו אגף בערבית לצורכי הוצאת צווים אדמיניסטרטיביים להפצה בקהיר, ואגף צרפתי, שבתוך ימים ספורים החל להוציא לאור שני כתבי עת בצרפתית.[19] בה בעת החל בונפארט בניסיון לבנות אדמיניסטרציה מקומית שתתמוך בכיבוש הצרפתי.

העוסמאנים לא יכלו לקבל את כיבוש הפרובינציה המצרית על ידי כוח אירופאי. תחילה נאלצו לדחות את תגובתם, אבל משהגיעו לאיסטנבול הידיעות על השמדת חלק ניכר מהצי הצרפתי במצרים, באבוּ קיר, על ידי הגנרל נלסון, נראה שהסולטאן הרגיש מספיק בטוח לפעול. בשניים בספטמבר הכריז מלחמה על צרפת, עצר את השרים הפרו־צרפתים בממשלתו ומינה את יוסף פאשא לווזיר גדול. החלו תכנונים לפעילות צבאית משותפת של האימפריה עם כוחות בריטיים ורוסיים, והתוכניות הושלמו בינואר 1799. שמועות וידיעות על כך הגיעו למצרים – אם דרך אהמת פאשא אלג׳זאר, השליט העוסמאני (ממוצא בוסני) של מחוז צידון, ואם דרך הממלוכים שנמלטו ממצרים אחרי התבוסה באימבאבה, אבל שמרו על קשר רציף עם נאמניהם שנשארו במצרים. הטקסט של אלג׳ברתי מצליח לתאר את האופן שבו הגיעו השמועות האלה, את חוסר הוודאות לגבי אמיתותן, אך גם את התקוות שהן עוררו ואת רצון האוכלוסייה הנכבשת להשאיר את האופציות שלה פתוחות ולהימנע מהתמסרות מוחלטת לכובשים ולרצונם.

באוקטובר 1798 התמודדו הצרפתים עם מרידות באזור דִמיאט

19 אלה נקראו: Courrier de l'Egypte ; La Décade Philosophique

(שלחוף הים התיכון) ובשכונות רבות בקהיר עצמה. הם הופתעו מהתפרצותן, אך דיכאו אותן במהירות ובכוח רב.

בחודש פברואר 1799 יצא בונפארט למתקפת מנע כנגד ריכוזי צבא עוסמאני לאורך חופי פרובינציית א־שאם. אחרי ניצחונות מהירים בעזה וביפו הוא נכשל בניסיונו להשתלט על עכו, שעליה צר במשך כחודשיים (21.5–23.3). הוא חזר למצרים עם צבא מוקטן (כ־2,000 צרפתים מתו בקרב ובמגפה, וכ־2000 נוספים נפצעו) ומיהר לאלכסנדריה, שבה נחת הצבא העוסמאני בחסות אוניות בריטיות, והצליח להשמיד אותו (קרב אבּוּ קיר, 25.7.1799). האיום המיידי על השליטה הצרפתית במצרים הוסר, ובונפארט יצא לצרפת שהייתה על סִפּה של מלחמה מחודשת עם אוסטריה ורוסיה.

בונפארט מינה את גנרל ז׳אן בפטיסט קלבר, שאת יכולותיו הצבאיות העריך, למפקד העליון של הצבא הצרפתי במצרים. במכתב אליו עם כניסתו לתפקיד כתב בונפארט שאם עד חודש מאי 1800 לא יקבל קלבר תגבורת מצרפת או הוראות אחרות, או אם תשתולל מגפת דבר שתסכן את הצבא, הוא יוכל לחתור להשגת הסכם נסיגה עם העוסמאנים. במכתב שב בונפארט והזכיר לו עד כמה צעד כזה מנוגד לאינטרסים של צרפת, במיוחד אם האימפריה העוסמאנית תתפרק.[20]

על פי אלג׳ברתי, העֲלַמאא׳ ראו בקלבר שליט יהיר ומתנשא, אבל קלבר היה אהוד מאוד על הקצונה הצרפתית ומקורב לרבים מבין המלומדים במכון בקהיר. רבים מביניהם היו שותפים לדעתו שלרפובליקה הצרפתית במצרים אין עתיד. קלבר לא המתין למאי כפי שבונפארט ביקש, ובתוך שבועות ספורים החלו נציגיו במגעים להסכם פינוי עם נציגי העוסמאנים, שישבו באלעריש (הסכם אלעריש, 24.1.1800).

20 Napoléon Bonaparte, Correspondance générale, vol. II (22.8.1799) מתוכן המכתב נראה שבונפארט היה מודע היטב לרצונו של קלבר לעזוב את מצרים. הדברים, מדיניים יותר מאשר צבאיים, מעידים על תוכניותיו העתידיות של בונפארט לעלות לשלטון.

ההסכם נחתם בין נציגי הכוחות במקום - העוסמאנים והצרפתים, בחסות נציג ממשלת בריטניה סידני סמית. החתומים החלו בצעדים למימושו, אולם ממשלת בריטניה, שקיבלה את ההסכם כדי לאשררו, סירבה ודרשה כניעה צרפתית מוחלטת. עם ההבנה שאין הסכם, החל קלבר להתארגן לפעולה צבאית נגד הצבא העוסמאני, שבהסכמתו התמקם סביב קהיר ובתוכה לקראת מימוש ההסכם. הצרפתים הכריעו את הכוחות העוסמאניים בקרב בהליופוליס (20.3.1800). כמה מאנשי הצבא נלכדו בקהיר עם הבֶּיים הממלוכים ששבו למצרים בחסותם. במשך כמה שבועות הייתה בקהיר התקוממות רחבה. לבסוף, לאחר כחודש, אפשרו הצרפתים את פינוי הלכודים לסוריה (א־שאם) בהסכם.

עוד קודם לכן הגיע קלבר להסדר עם מוראד בֶּיי, שאת לוחמת הגרילה שניהל נגד הצרפתים לא הצליחו הללו להכריע. במסגרת ההסכם קיבל מוראד בֶּיי את השליטה, בשמם, במצרים עילית. למרות הפצרות הבֶּיים האחרים, הוא לא הצטרף למרד, וקיים את ההסכמות עם הצרפתים עד למותו במגפת הדבר באפריל 1801. בסוף אפריל 1800 חזרו הצרפתים לשלוט בקהיר ובאזור הדלתא.

בחודש יוני נרצח קלבר בחצר ביתו, ואת הפיקוד על הצבא הצרפתי קיבל הגנרל מנו. באופן פרדוקסלי, ברצח קלבר איבדו המצרים והעוסמאנים את מי שהיה שותף לרצונם להביא לסיום מהיר של הכיבוש הצרפתי. מחליפו בתפקיד האמין בפרויקט הקולוניאלי במצרים.

גנרל עבדאללה מנו, הוותיק מקרב הקצונה הצרפתית, מונה למפקד העליון. עד לרצח קלבר היה מנו מושל רוזטה (רשיד), ששם התאסלם כדי לשאת לאישה את בתו של אחד הסוחרים המוסלמים. אולי בהשפעת התדמית של מנו בקרב רבים מהצרפתים, ראה בו אלג׳ברתי דמות מגוחכת מעט ולא האמין בכנות התאסלמותו. בהיעדר כל פעולה צבאית עוסמאנית, נותר המצב על כנו במשך עוד כשנה, ובתקופה הזו יצרה האדמיניסטרציה של מנו (שאליה הצטרף אלג׳ברתי כחבר בדיוואן) אווירה נינוחה יותר.

באביב 1801, הפעם מתוך שיתוף פעולה הדוק יותר עם הבריטים, שסיפקו כוח ימי גדול וצבא רגלי (מורכב מקצינים בריטים ומחיילים הודים), יצא הווזיר יוסף פאשא בראש כוח צבאי מיפו. הצרפתים, בפיקודו של מנו, לא הצליחו להדוף את הכוח הבריטי שנחת בנמל אלכסנדריה ונאלצו לסגת ולהתבצר בעיר עצמה. היעדר ההערכה של הקצונה הצרפתית לכישוריו של מנו ולניסיונו הצבאי הקשה עליו להטיל את מרותו על הצבא. גם הרצון העז לעזוב את מצרים ומגפת הדבר שהפילה חללים מקרב הצרפתים פגעו במשמעת וביכולת הלחימה. אלג'ברתי כתב על עזיבת אנשי המכון הצרפתי את קהיר (ראשית יוני) ועל כניעת הצבא הצרפתי בעיר בפני הצבא העוסמאני שהגיע ממזרח (סוף יוני), בניגוד לדעתו של גנרל מנו. ב־3.7.1801 הוקראו תנאי הסכם השלום בפני הדיוואן בקהיר. ההסכם לא היה שונה מהסכם אלעריש (ינואר 1800), שגיבש קלבר ושאותו סירבו הבריטים לאשר. על פי הוראותיו של בונפארט - כבר שליט צרפת - שהיה בעיצומו של משא ומתן על הסכם רחב עם הבריטים והשתמש באחיזה בנמל אלכסנדריה כקלף מיקוח, החזיק הגנרל מנו את אלכסנדריה עד 30 באוגוסט.

כ־750 מתושבי מצרים עזבו עם הצרפתים כחלק מהסכם הפינוי, רובם קופטים ונוצרים־יוונים, אך גם כ־100 ממלוכים עוסמאנים. כ־600 צרפתים החליטו להישאר במצרים.[21]

בסוף מרס 1802, במסגרת הסכם אמיין ששם קץ למלחמות הקואליציה השנייה ברפובליקה הצרפתית ואילץ את הבריטים להכיר בקיומה, חזרה מצרים באופן רשמי לשליטת האימפריה העוסמאנית.

קריאת הכרוניקה של אלג'ברתי מאזנת את המידע שסיפקו המקורות הצרפתיים בני התקופה. העיתונות הצרפתית במצרים דיווחה רבות

21 André Raymond, *Egyptiens et Français au Caire 1798-1801* (1998), pp. 268-271

על הצווים והמהלכים האדמיניסטרטיביים של הצרפתים וחגגה את השפעתם. הקמת הדיוואן, המועצה המייעצת שאוישה ברובה בעֻלַמַאא׳ הבכירים של קהיר, תוארה במחקר, בעקבות דיווחים צרפתיים בני הזמן, כחידוש פרוגרסיבי. הכרוניקה של אלג׳ברתי מחזירה את המוסד לממדיו האמיתיים. גם לפני הצרפתים לקחו עֻלַמַאא׳ בכירים חלק במועצות מייעצות שכאלה ליד המושל העוסמאני: גם קודם היו יועצים ומתווכים בין השליטים לנשלטים בתחומים שנגעו לסדר האסלאמי ולפרשנותו. אלג׳ברתי תיאר כיצד סירבו השיח׳ים בנחרצות לקחת על עצמם תפקידים שבהם העוצמה השלטונית הייתה גלויה, תפקידים של אכיפה והשלטת סדר, ואילצו את בונפארט לאייש משרות אלה באנשים מקרב הבתים הממלוכיים. הדיוואן הגדול, פרויקט הדגל של בונפארט, מועצה מייצגת שאליה נשלחו נציגים מהמחוזות השונים של מצרים, התכנסה בשבעה באוקטובר בקהיר. בעיתונות הצרפתית בקהיר דווח על הכינוס בהתלהבות ובשפה שללא ספק הזכירו לקוראים הצרפתים את כינוס אספת המעמדות בצרפת ב־1789.[22] ונטור דה פרדי, המתורגמן הראשי של הכוחות הצרפתיים (עוד עליו בהמשך), פתח את הישיבה בנאום חגיגי, וכנראה גם ארוך מאוד. אלג׳ברתי, בדרכו התמציתית, סיכם בקצרה את הדברים והוסיף: ״מכל הדברים שאמר לא מצא חן בעיניי אלא הביטוי, ׳הממשלה המלאה על גדותיה בערות ואווילות,׳ שבא אחרי המילים ׳חשקה נפשם׳, וכן הביטוי שבא אחרי כן, ׳עם זאת לא התנכלו לשום אדם...׳״[23]

העיתונות הצרפתית בקהיר השפיעה על המחקר, אבל נראה שגם על הצרפתים במצרים שנשבו בתעמולה של עצמם. אלג׳ברתי תיאר תסיסה ועוינות מצטברות ברחובות, בשווקים ובמסגדים, אבל העיתונות הצרפתית דיווחה על חגיגות מולד הנביא, על פתיחת הסכר, על דיונים

22 Courrier de l'Egypte, N11 (October 11, 1798)

23 אלג׳ברתי, ג׳ומאדא אלאולא 1213 (9.11.1798–11.10.1798)

בדיוואן ועל פעילות המכון בקהיר. הגנרל דופאי, שהיה מושל קהיר ונהרג בידי המון זועם שנתקל בו בהפתעה באירוע, רצח שהתחיל את "המרד בקהיר", דיווח במכתבים לחברו, סוחר מטולון, איך ההתנגדות כלפי הצרפתים דועכת לאט־לאט.[24] אלג׳ברתי, בפרטים ובסיפורים הקטנים ובאופן שבו סידר אותם, מספק לנו את הנוגדן הנחוץ לאמירות הגדולות ולתעמולה הצרפתיות ומאפשר לנו להבין את גבולות שיתוף הפעולה של העֶלַמַאא׳ הבכירים כפי שראו זאת הצרפתים.

קריאה קרובה באלג׳ברתי גם מחזירה אותנו לעולם העוסמאני (מנקודת מבטו של בן מעמד העֶלַמַאא׳ של קהיר) שבתוכו התרחשו הדברים. אחת הדוגמאות היא כרוז נפוליאון.

הכרוז, אותה הכרזה לתושבי מצרים על מטרות הכיבוש, נכתב בזמן חציית הים התיכון על ידי ז׳אן מישל ונטור דה פרדי, (1739–1799), שהיה המתורגמן הראשי, יד ימינו של בונפארט ויועצו הקרוב בעניינים אדמיניסטרטיביים ובמגעיו עם המצרים. ונטור דה פרדי שירת משנות ה־50 של המאה ה־18 כמתורגמן בקונסוליות הצרפתיות באיסטנבול, בצידון, במצרים ובמגרב. במצרים שהה בשנים 1768–1776; שנות שלטונם של עלי בֶּיי אלכביר, מֻחַמַּד אבּוּ אלדַּ׳הַב ושנות המאבקים בין יורשיהם. הוא הכיר היטב את היחסים המורכבים של המרכז באיסטנבול עם הפרובינציות של א־שאם ומצרים, ואת האופן שבו תמרנה הפוליטיקה הצרפתית בתוכם.

על הכרוז נכתב רבות בספרות המחקרית, כמעט בכל המקרים בְּביקורת על היותו ביטוי ליהירות של בונפארט כלפי הנכבשים, על הגיחוך שבדברי הצרפתים כי לא באו להרוס את דת האסלאם אלא להגן עליה, ועוד יותר מכך בלעג לבונפארט שהציג את עצמו כמי

24 André Raymond, *Egyptiens et Français au Caire 1798–1801* (1998), p. 108

שמכבד את הקוראן ואת הנביא.

אבל את הכרוז יש לקרוא בתוך הקונטקסט שבו נכתב ונקרא. ונטור דה פרדי הכיר היטב את תרבות הכרוזים של הזמן ההוא. הוא הכיר את הכרוז של עלי בֶּיי אלכביר אל תושבי פרובינציית א־שאם מסוף 1770, ואת הכרוז של חסן פאשא שפורסם עם נחיתת הכוחות העוסמאניים בפיקודו באלכסנדריה ביולי 1786. את פלישת הצרפתים התכוון ונטור דה פרדי לצייר באמצעות נוסח הכרוז, כמהדורה חדשה ומוצלחת יותר של הפלישה של חסן פאשא ב־1786. הכרוז של חסן פאשא הכריז כי בא בשם הסולטאן כדי להגן על תושבי מצרים מהעושק חסר הצדק ומהיעדר הביטחון שהביא שלטונם של מוראד ואיברהים בֶּיי במצרים, וצייר אותם כמי שבוגדים בסדר האסלאמי. כרוז נפוליאון אף הודיע שהצרפתים אינם מתנגדים לסדר האסלאמי ובאו כדי להשיבו. הם באו כדי להביא שלטון של צדק למצרים, הנאנקת תחת עול הבֶּיים הממלוכים, הם מכבדים את האסלאם. שותפים לעמדות הסולטאן ושומרים על האינטרסים שלו. הכישלון העוסמאני של 1786 להשליט סדר במצרים היה ידוע לצרפתים מדיווחי הסוחרים והקונסול שלהם. אלג׳ברתי סיכם את הפער בין ציפיות האוכלוסייה במצרים מהפלישה העוסמאנית לתוצאותיה כך: ״אילו היה חסן פאשא מת כשהוא עדיין באלכסנדריה או ברוזטה [כלומר עם נחיתתו], היו האנשים מתים מצער והופכים את קברו למקום עלייה לרגל.״ כך כתב אחרי שחסן פאשא וכוחותיו עזבו.[25]

ב־1786 היו הבֶּיים הממלוכים בטוחים שהדיפלומטים הצרפתים, בלחץ הלובי של סוחרי מרסיי, שכנעו את הסולטאן לפעול נגדם. מוראד בֶּיי, שהיה מקורב מאוד לסוחר הצרפתי צ׳רלס מגלון, אף ביקש ממנו להפעיל את השפעתו על צרפת כדי לעצור את הפלישה. צ׳רלס

25 הכרוז של חסן פאשא אצל אלג׳ברתי, עַג׳אאִ׳ב אלאַתַ׳אר פִּי אלתַּראגִ׳ם ואלאַחְ׳בַּאר, חודש רמדאן שנת 1200 (13.7.1786), ובתרגום לאנגלית של העבודה (1994) בכרך 2, עמ׳ 147.

מגלון עמד להפסיד - ואכן הפסיד - הון רב מהפעולה העוסמאנית נגד הבֶּיים, וניסה את כוחו, אך נכשל. הסיבות לפלישה היו רחבות יותר. אבל האירוע הזה מדגים ששיתוף פעולה עוסמאני־צרפתי כנגד הבֶּיים הממלוכים נתפס כאפשרי ב־1786.[26]

בכרוניקה שכתב ניקולא אלתורכ על הכיבוש הצרפתי, הוא תיאר את הפגישה בארמון אלעֶינִי אחרי נפילת אלכסנדריה, והוסיף פרטים על אלה שאלג׳ברתי כתב עליה. הפגישה נקבעה כדי לתאם את ההתנגדות לפולשים. נכחו בה מוראד ואיברהים ובכירי אנשיהם, הפאשא העוסמאני והעֶלַמַאא׳ הבכירים. הנוכחים בפגישה קיבלו העתקים של כרוז נפוליאון, שהגיע עם שליחים מאלכסנדריה. ניקולא אלתורכ תיאר אווירה קשה של חשדנות והאשמות הדדיות בין הנוכחים. העֶלַמַאא׳ טענו כי התנהגות הבֶּיים כלפי הסוחרים האירופאים היא הסיבה לפלישה, וכי הזנחת הביצורים באלכסנדריה על ידי הבֶּיים היא שהביאה לנפילתה המהירה.[27] מוראד בֶּיי, אולי בניסיון להסיט את ההאשמות ממנו, פנה למושל העוסמאני בשאלה אם הפלישה הצרפתית היא אכן בשליחות הסולטאן, ואם המושל ידע עליה מראש.[28] גם אם המושל דחה את הטענה, היא מאפשרת לנו לראות כיצד נקרא הכרוז. שיתוף פעולה בין הסולטאן לצרפתים לא נראה בלתי אפשרי לנוכחים. אבל יתרה מזאת, גם בונפארט לא ראה בכרוז רק מסמך של תעמולה כוזבת בזמן כתיבתו. הוא אמנם ידע שהעוסמאנים לא נתנו את הסכמתם לפלישה, אבל במכתבים שכתב אל שר החוץ טליראן ואל הדירקטוריון בשבועות הראשונים במצרים,

26 Henry Laurens, *L'expédition d'Égypte: 1798-1801* (Paris : Édition du. Seuil, 1997) pp. 97-101

27 אלג׳ברתי חוזר על הדברים בביוגרפיה שכתב על השיח׳ אלסַאדאת בסוף שנת 1813.

28 Nicolas Turc, *Chronique d'Egypte 1798-1804*, éditée et traduite par Gaston Wiet (Le Caire: Imprimerie de l'institut français d'archéologie orientale, 1950)

חזר והפציר בהם לצאת לאיסטנבול כדי לקבל הסכמה רטרואקטיבית. בונפארט האמין שבאמצעות פעילות דיפלומטית נכונה, יוכלו הצרפתים והעוסמאנים לשתף פעולה.[29]

אפשר להוסיף ולשער כי דווקא בשל סבירותו של הכרוז, הרגיש אלג׳ברתי מחויבות לנתח אותו בדקדקנות ולחשוף את שגיאותיו (בעיקר הדקדוקיות) בעבודתו הראשונה על הפלישה הצרפתית **(תאֲרִיחְ׳ מֶדַת אלפַרַנְסִיס בְּמִצְר)**, כדי להעיד על חוסר אמינותו וכדי (למחוק את הפסיק ביניהם) להבטיח שאיש לא ייפול בכזביו. בעבודה שלפנינו, שנכתבה שנים אחרי שהצרפתים עזבו, הניתוח הדקדוקי של הכרוז הורד והוא הובא כלשונו.[30]

בכרוניקה של אלג׳ברתי מובעת ביקורת נוקבת על הבֶּיים הממלוכים. אלג׳ברתי מבקר את אורח חייהם הראוותני, את היהירות שבה דחה נציגם באלכסנדריה סייד מֻחַמַּד כְּרַיִּם את אזהרות האנגלים לפני הפלישה, ואת הצביעות בקריאותיהם לתושבים להתגייס לקרב בזמן שהם עצמם הכינו את בריחתם. לפעמים נאמרה הביקורת שלו בדרך ההשוואה לצרפתים. הוא תיאר איך השתמשו הצרפתים בארמונות הבֶּיים כדי להקים ספריות ומרכזי מחקר פתוחים לקהל (ולא להנאתם האישית), את ההכנות שנקטו לקראת קרבות, את צניעותו האישית של בונפארט היוצא לסואץ בסוף דצמבר ללא פמליה גדולה ומטבח מלווה, בלבוש נטול קישוטים ועם שלושה עופות צלויים בתרמילו. גם המקום הנרחב שאלג׳ברתי הקדיש לתיאור החקירה והמשפט של רוצח קלבר ושל אלה ששיתפו איתו פעולה הוא ביקורת על המהירות שבה הבֶּיים הוציאו להורג את מי שתפסו כיריביהם.

---

29 Napoléon Bonaparte, Correspondance générale, vol. II (Paris: Fayard, 2004), pp. 193 ff

30 לארס ביורנבי מתייחס בספרו לכמה הבדלים בין שתי העבודות שנבעו, לדעתו, מהמטרה שלשמה פרסם אלג׳ברתי את העבודה הראשונה. הכרוז משמש כאחת מהעבודות.

בכרוניקה מובעת גם ביקורת על כך שהעוסמאנים נשארו מרוחקים, אף שהערכתו של אלג׳ברתי לסולטאן סלים השלישי מוזכרת במקומות רבים. הסולטאן אמנם שלח פירמאן ומכתבים והבטחות נכונות, שבהם הצהיר כי יגן על נתיניו, אבל ההגנה המובטחת השתהתה. כשהצבא העוסמאני הגיע לבסוף, התעמרו חייליו באוכלוסייה, ומפקדיהם, בשונה ממקרים רבים שתיאר אצל הצרפתים, לא ריסנו או הענישו אותם. הם היו זחוחים, לא התכוננו לבאות, וכשהסכם אלעריש בוטל, מיהרו המפקדים העוסמאנים להציל את עצמם מבלי שעדכנו את התושבים, והללו המשיכו להאמין שהם עדיין בסביבה.

אלג׳ברתי ביקר את האוכלוסייה הלא מוסלמית שניסתה להרוויח מהמצב, את הבדווים שמחוץ לקהיר שהוסיפו לַפחד, לסבל ולקשיים של האוכלוסייה, את ההמון הנבער ונטייתו להיכנע להסתה ולשמועות, ואת המסדרים הצופיים העממיים והפקרותם.

אלג׳ברתי התנגד למרידות נגד הצרפתים. מחיר מרידה של ממש בכובש עם עליונות צבאית ברורה היה, לדעתו, גבוה מדי, והוא חזר ותיאר את המחיר הכבד הנגבה ברכוש ובנפש, כשההמון מונהג על ידי מנהיגים שאינם חושבים על תוצאות מעשיהם.

אבל אלג׳ברתי גם הגון מספיק כדי לתאר את המורכבות של המציאות כפי שהיא ואת גווניה האפורים. כאמור, הוא לא היסס לתאר את הראוי להערכה אצל הצרפתים, ובתוך תיאוריו נשזרים לעתים סיפורים קטנים על מפגשים לא אלימים בין צרפתים למצרים. אחת הדוגמאות המפתיעות היא מתוך הביוגרפיה שכתב בהערכה רבה על ידידו הקרוב אסמאעיל אלח׳שאב אחרי מותו של האחרון ב־1815. הוא תיאר בביוגרפיה, ללא ביקורת, קשר קרוב, ממושך וכנראה ארוטי בין אלח׳שאב לאחד המזרחנים הצרפתים הצעירים.

למרות ביקורתו הרבה על מוראד בֶּיי, הביוגרפיה שלו שמופיעה בסוף אירועי שנת 1215 מציגה דמות מורכבת, והיא מהמרתקות בביוגרפיות שכתב.

השפעת הכיבוש הצרפתי

השפעת שלוש שנות הכיבוש הצרפתי על מצרים עמדה במוקד הוויכוח ההיסטוריוגרפי במשך שנים רבות. השפעת האירוע על צרפת נידונה פחות.[31]

ב־1802 החליט נפוליאון בונפארט, אז כבר שליט צרפת, לפרסם את עבודות המחקר והציורים שהמלומדים הצרפתים כתבו וציירו במצרים במשך שלוש שנות הכיבוש במאורגן ובמימון המדינה. תהליך ההוצאה לאור של **תיאור מצרים** נמשך הרבה אחרי תקופת שלטונו של נפוליאון, ושלטון הרסטורציה שבא אחריה המשיך את מימון הפרויקט עד לסיום ב־1829.

בכרכים של **תיאור מצרים** כונסו מאמרים וציורים על מצרים העתיקה והמודרנית, על הגאוגרפיה שלה, הצמחייה ובעלי החיים שבה, האוכלוסייה, מוסדות השלטון בעברה, המנהגים והמסורות, המוזיקה שניגנו בה בעבר וזו ששרים בשווקיה בהווה, המחלות ושיטות הריפוי הנפוצות בה, שיטות ההשקיה, המלאכות השונות ועוד. הציבור המשכיל הצרפתי (והאירופאי בכלל) כמעט שלא התעניין במאמרים. במרכז תשומת הלב הציבורית עמדו הציורים, בעיקר אלה של מצרים העתיקה. התופעה שכונתה "איג'יפטומניה", משיכה מטורפת לכל דבר שקשור במצרים, ושהתעוררה עם בונפארט גברה עוד יותר עם ההצלחה של שמפוליון לפענח את ההירוגליפים. בתופעות התרבותיות האלה אולי אפשר לראות את אחת ההשפעות של הכיבוש הצרפתי. ההתעניינות הגוברת במצרים העתיקה הרחיבה את ההתעניינות בעתיקות המצריות לשכבות באוכלוסייה שלא התעניינו בכך קודם לכן. הנהירה של סוחרי

31 Darrel Dykstra, "The French Occupation of Egypt, 1798-1801" in M. W. Daly (ed.), *The Cambridge History of Egypt* (1998), pp. 113-138. הדיון בוויכוח על השפעת הכיבוש בעיקר בעמודים 134-138.

העתיקות הביאה להרס רב, והרבה מהעתיקות שתועדו **בתיאור מצרים** עברו לאספנים ולמוזיאונים באירופה או נהרסו בחפירות של בוזזים.

גם המקום שמצרים תפסה במחשבה של פוליטיקאים ואסטרטגים אירופאים השתנה, והיא תפסה מקום חשוב – אם כי לא יחיד – בדיונים על "השאלה המזרחית".

התוכניות של הצרפתים להנהיג שינוי בשיטות האדמיניסטרציה, בבעלות על קרקע ובגביית מסים כמעט שלא יושמו, ואלה שאכן יושמו, לא שרדו. הבירוקרטיה חזרה בקלות לדפוסיה המסורתיים עם עזיבת הצרפתים. דפוסי ייצור, סחר וצרכנות עברו גם הם שינוי מועט. היה אולם השינוי העיקרי במצרים עצמה, ולא במחשבה עליה, היה אולי החלשתה של האליטה השלטת. בין 10,000 ל־12 אלף לוחמים ממלוכים היו במצרים ב־1798, ערב הפלישה הצרפתית. ב־1802 נותרו כ־1,200 איש: רבים מהם מתו בקרב, רבים אחרים נספו במגפות. הבריטים עדיין האמינו בכוחה של האליטה הממלוכית במצרים ולפיכך המשיכו להשליך את יהבם על נציגיה. הם לא האמינו בכוחם של העוסמאנים לשמור את מצרים פרובינציה עוסמאנית באופן אפקטיבי, לא רק נומינלי, ולהחזיק בה משטר שיעמוד מול ניסיונות עתידיים של הצרפתים לחזור. מעמדותיהם באלכסנדריה ניסו להחזיר את איברהים בֶּיי ואת עות׳מאן בֶּיי אלברדיסי לכוח ולהשפעה. אבל הבריטים לא הבינו שזהו מאבק ללא תכלית. עידן המאבקים בין הבתים הממלוכיים־עוסמאניים במצרים על שליטה ועל השפעה חלף.